[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]

[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

Literary Research
Year18, NO. 74
Winter 2021

DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2
DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2

A cultural studies approach to the function of "place" element in urban fiction Case study: the function of “Tehran” in the novels of eighties and nineties

Maryam Sharifnasab [1]

Recived:3/2/2021 ***Accepted: 15/5/2021***

Abstract

Location is an indelible element in any narrative text, because every action or description in the story and every development in the plot takes place in a real or imaginary place, whether you like it or not. The place element in the story is sometimes just a silent background and context for events to take place; But sometimes it also plays a role as a living and dynamic element in the formation of events. In this study, Persian urban novels of the seventies to nineties, the events of which took place in Tehran, have been studied with the approach of cultural studies. The results of this research show that the place in these novels is sometimes an objective place (such as highways, streets, passages, etc.) that show the manifestations of progress and civilization of the capital; But due to the heterogeneity with the culture and emotions of the citizens, it does not create a discourse continuum. The result of living in these places is boredom for the native citizens and cowardice, sadness and confusion for the immigrant (city) citizens. Sometimes space dominates the citizens and the descriptions of the place are influenced by the wishes, nostalgia, fears, or ideals of the character. These spaces are generally out of reach, present in the memories or wishes of the characters and create a sense of nostalgia for them.

Keywords: *Location in an Urban Story, Tehran, The seventies and the eighties and the nineties, Cultural Studies and New Novel.*

[1]. Assistant professor Persian language and literature. Institute for humanities and cultural studies ORCID: 0000000343432316 msharifnasab@yahoo.com

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]

[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

Extended Abstract

1- Introduction

"Place" is an indispensable element of any narrative text in that any description of characters and actions and any progress in the plot must inevitably take place in a real or imaginary "space". Even completely fantasy-based fictions cannot occur in vacuity. Accordingly, "place" constitutes an integral part of every fiction, irrespective of its type.

In recent classifications, the “place” element, besides being construed as an environment in which events take place, is considered as a space for the formation of fiction’s events. Climate, rural, and pastoral fictions are classified based on this conception of place.

Another perspective in place-based categorization of stories is their classification into "urban stories" and "rural stories" (pastoral literature).

2. Literature Review

Urban fiction (or urban literature) is defined as a literary text originating from urban spaces and perspectives. The tone of urban fictions is usually dark, attempting to focus on the underside of city living. However, in a more general perspective, in urban fictions, the city is not considered as a place, rather, it is construed as a life style or as human relations. Accordingly, in urban fictions, the city, instead of being a place in which the events occur, is a place affecting human relations, their behaviors, and their thoughts.

Accordingly, the present study aims at investigating the function of “place” element (which is “Tehran” in this study) in the 80s and 90s fictions to answer the following question: “what is the function of urban space (Tehran) in the above fictions?” In fact, we attempt to investigate whether urban scene settings in these fictions follow specific cultural signs and whether “place” has a dynamic function during the narration or it merely acts as a silent background?

To achieve this aim, some of the outstanding fictions of this period whose events have taken place in Tehran were scrutinized. These fictions include: Ismaeel Fasih (return to Darkhoongah), qazale alizade (the nights of Tehran), moniro ravanipour (Gypsy by the fire), Hassan sanapour (The missing half), Amir Hossein Cheheltan (Tehran, city without sky), Goli Taraghi (Between two worlds), Fariba Vafi (My bird), Zoya Pirzad (We will get used to it), and Sina Dadkhah (Yusefabad, street 33)

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

3. Methodology

"Cultural studies" is a recent and interdisciplinary major investigating "everything" in its domain. The field of cultural studies, due to its interdisciplinary nature, functions as a "bridge" and, accordingly, does not entail any specific methodology and research plan. In fact, the interdisciplinary nature of cultural studies leads to its close relationship with other fields such as literature and art. Hence, cultural studies and literary criticism not only have a close relationship but also are deficit without using each other in their studies in that a text cannot be fully understood without paying attention to the cultural features and its social functions.

Accordingly, in the present study, place (Tehran) is construed as a locus reflecting cultural issues in cultural texts (novels) and facilitating the understanding of texts' implicit and underlying meanings. This study, with its theoretical framework, on the one hand, shows how the city, in these novels, has affected its residents' actions and life style and, on the other hand, how residents affect the formation and the structure of the city.

4. Results

The present study reveals that "place" is an indispensable part of every narration. In traditional fictions, place merely served a container function and included the events. However, in more recent approaches, especially in urban fictions, although the fictions occur in cities, they do not focus on place as a concrete place. Rather, they focus on life relationships and interactions that exist between citizens and, consequently, make a certain way of life. In this approach, place is either concrete and under subject's control or it is a space containing subjects with all their wishes, feelings, needs, and contrasts. In the most outstanding Persian urban fictions published in the 80s and 90s, Tehran is represented both as a "place" and "space". In these novels, concrete Tehran (Tehran as a place), with all its modernity and progress manifestations, has a declining movement full of congestion, anxiety and turmoil. However, in abstract representations of Tehran (Tehran as a space), residents have a nostalgic feeling towards the past of Tehran which no longer exists and this leads to considering all manifestations of traditional life in old Tehran as being unrealistically nice and to depicting all manifestations of modernity in new Tehran as dark and horrifying.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]

[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

References

Abbasi, Ali. (2011) Tehran: diffusion and fusion of meaning, in: Collection of articles of the seventh symposium of semiotics: semiotics of place, with cooperation of Farhad Sasani, Tehran: Sokhan publication, pp. 117-142

Alizadeh, Ghazale. (2003) The nights of Tehran, Toos Publications, third publication.

Cheheltan, Amir Hossein. (2000) Tehran, city without sky, Tehran: Negah Publications

Dadkhah, Sina. (2008) Yusefabad, street 33, Tehran: Cheshme Publications

Fasih, Ismaeel. (1998) Return to Darkhoongah, Safi Ali Shah Publications

Fazeli, Nematollah. (2012) culture and city: cultural rotation in urban discourse, Tehran: Neysa publications, second Publication

Gerameshi, Antonio. (1999) Issues in literary criticism, translated by Mohammd Jafar Pouyandeh, in an introduction to the sociology of literature, Tehran: Naghshe Jahan

Habibi, Mohsen. (2011) the story of city: Tehran, the symbol of the new Iranian city, Tehran: Tehran University Publications, second publication

Jafari, (Qatvati) Mohammad. (2001) In the realm of climate literature. Book of the month of literature and philosophy, Vol. 65-66, pp. 140-145

Khalesi Moghadam, Narges. (2012) city and Persian modernity experience, Tehran: Markaz publications

Lynch, Kevin. (2010) A theory of city form, translated by Seyyed Hossein Bahreini, Tehran: Tehran University Publications, fifth publication

Mirsadeghi, Jamal and mirsadeghi, Meimanat. (1998) Glossary of the Art of Fiction writing: A Detailed Dictionary of Fiction Terms, Tehran: Mahnaz Books

Mirsadeghi, Jamal. (1988) Elements of fiction, Tehran: Shafa publications, second publication

Pirzad, Zoya. (2003) I will turn off the lights, Tehran: Markaz publications, eleventh publication

Pirzad, Zoya. (2004) We will get used to it, Tehran: Markaz publications

Ravanipour, Matinru. (1999) Gypsy by the fire, Tehran: Markaz publications

Rezai, Reza, Golfam, Arsalan, and Aghagol Zade, Ferdos. (2016) Analysis of the semantic sign of "place" in the short story The Great Lady of My Soul, Bi-Quarterly Journal of Narrative Studies, year 1, no. 1, pp. 85-104

Sadeghi, Shahir. (2011) Five areas of climatic writing in contemporary Iranian fiction, Journal of research on Persian language and literature, Vol. 27, pp. 99-124

Sanapour, Hossein. (1999) The missing half, Cheshme publication

Sattari, Jalal. (2005) The myth of Tehran, Tehran: cultural research institute

Shairi, Hamid Reza. (2011) The typology of place and its role in the production and limitation of meaning, in: Collection of articles of the seventh symposium of semiotics: semiotics of place, with cooperation of Farhad Sasani, Tehran: Sokhan publication, pp. 117-142

Sonesson, Goern. (2010). Ego meets alter: the meaning of otherness in cultural semiotics, Translated by Tina Amrolahi, in cultural semiotic papers, Tehran science publication

Storey, John. (2005) Cultural Theory and Popular Culture, Translated by Hassan Payandeh, Tehran: Agah punlications

Tajik, Mohammad Reza. (2015) Methodology in cultural studies in the book of collection of authors: An introduction to the methodology in cultural studies: in cooperation with Hossein Mirzaei, Tehran: institute for humanities and cultural studies, pp. 5-35.

Taraghi, Goli. (2002) Between two worlds. Tehran: Niloofar Publications, second publication

Vafi, Fariba. (2002) My bird, Tehran: Markaz publications.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]

[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]

فصلنامه
سال۱۸، شماره۷٤، زمستان ۱٤۰۰، ص۳۵-٦۲
مقاله پژوهشی
DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2
DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2

کارکرد عنصر «مکان» در داستانهای شهری با رویکرد مطالعات فرهنگی
(نمونهٔ بررسی: کارکرد «تهران» در رمانهای دهه‌های هشتاد و نود)

دکتر مریم شریف‌نسب *

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۱۵ **پذیرش مقاله:** ۱٤۰۰/۲/۲۵

چکیده

«مکان» عنصری حذف‌ناشدنی در هر متن روایی است؛ زیرا هر کنش یا توصیفی در داستان و هر پیشرفتی در پیرنگ، خواه‌ناخواه در مکانی واقعی یا مخیل اتفاق می‌افتد. عنصر مکان در داستان، گاهی صرفاً پس‌زمینه‌ای صامت و بستری برای رخدادن رویدادها است؛ اما گاهی نیز به مثابه عنصری زنده و پویا در شکل‌گیری حوادث نقش دارد. در این پژوهش رمانهای شهری فارسی دهه‌های هفتاد تا نود، که حوادث آنها در تهران "روی داده، با رویکرد مطالعات فرهنگی مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد مکان در این رمانها گاه عینی (مانند بزرگراه‌ها، خیابانها، پاساژها و...) است که مظاهر پیشرفت و تمدن پایتخت را به رخ می‌کشد؛ اما به سبب ناهمگنی با فرهنگ و عواطف شهروندان، پیوستار گفتمانی ایجاد نمی‌کند. حاصل زندگی در این مکانها برای شهروندان بومی، دلزدگی و ملال، و برای شهروندان مهاجر (شهرستانی)، ترس، اندوه و سردرگمی است. گاهی نیز فضا بر شهروندان استیلا می‌یابد و توصیفات مکان، تحت تأثیر آرزوها، دلتنگیها، ترسها، یا آرمانهای شخصیت‌ها قرار می‌گیرد. این فضاها، عموماً دور از دسترس است؛ در خاطرات یا آرزوهای شخصیت‌ها حضور دارد و برای آنها حس نوستالژی ایجاد می‌کند.

کلیدواژه‌ها: مکان در داستان شهری، تهران دهه هفتاد و دهه هشتاد و دهه نود، مطالعات فرهنگی و رمان جدید.

* استادیار زبان و ادبیات فارسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. نویسنده مسئول
msharifnasab@yahoo.com *ORCID:0000000343432316*

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

۱. درآمد

«مکان»، عنصر حذف‌ناشدنی در هر متن روایی است؛ زیرا هر توصیفی از شخصیت‌ها، کنشها و هر پیشرفتی در پیرنگ، خواه‌ناخواه باید در «فضا»یی واقعی یا مخیل اتفاق بیفتد. داستان، حتی اگر بر خیال صِرف مبتنی باشد، بازهم نمی‌تواند در خلأ روی دهد؛ بنابراین با هرنوع داستانی که روبه‌رو باشیم، «مکان» عنصر جداناشدنی آن است؛ به همین سبب در رویکردهای مختلفِ بررسی داستان، عنصر مکان همواره مورد نظر و بررسی است.

در نگاه سنتی به داستان، مکان در عنصر «صحنه و صحنه‌پردازی» بررسی می‌شد:

> زمینهٔ جسمانی (فیزیکی) و فضایی را که در آن عمل داستان [...] صورت می‌گیرد، «صحنه» می‌گویند. صحنه ممکن است در هر داستان متفاوت باشد و عملکرد جداگانه‌ای داشته باشد. [...] داستان حتماً باید در جایی اتفاق بیفتد و در زمانی به وقوع بپیوندد. از این نظر کاربرد درست صحنه بر اعتبار و قابل قبول بودن داستان می‌افزاید (میرصادقی، ۱۳٦۷: ۲۹۵).

در تقسیم‌بندیهای جدیدتر، عنصر مکان علاوه بر ظرف و محیطی که صرفاً محل روی‌دادن اتفاقات است، بستر شکل‌گیری حوادث داستان هم دانسته شده است. داستانهای اقلیمی، داستانهای روستایی و داستانهای پاستورال بر این مبنا تقسیم‌بندی شده‌است[1]. به بیان بهتر در این تقسیم‌بندی، اقلیم وجغرافیا در داستان نه تنها نمودِ زمینه‌ای دارد، اساساً در شکل‌گیری حوادث نیز دخیل است:

> ادبیات اقلیمی درواقع، مبیّن نوعی ادبیات است که شاخصه‌های جغرافیایی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی منطقهٔ معیّنی را نشان می‌دهد به‌گونه‌ای که این شاخصه‌ها وجوه ممیزهٔ این منطقه با سایر مناطق باشد. [...] شاخصه‌های جغرافیایی مانند آب و هوا، وضعیت طبیعی، وجود جنگل، دریا، کوهستان، بیابان [...] شاخصه‌های فرهنگی- اجتماعی مانند آداب، سنن، اعتقادات، زبان، مذهب، نژاد، وجود اقوام مختلف، سابقهٔ مبارزاتی علیه بیگانگان[...]، شاخصه‌های اقتصادی مانند وجود فعالیتهای اقتصادی معیّنی اعم از کشاورزی یا صنعتی، مثل فعالیت صنعت نفت در خوزستان یا برنجکاری و چایکاری در شمال ایران که به این مناطق ویژگیهای معیّنی بخشیده است. بر این اساس داستانهایی از این نوع، می‌توانند مبیّن فضای شهری، روستایی یا هر دو باشند(جعفری قنواتی، ۱۳۸۱ و ۱۳۸۲: ۱٤۰ و ۱٤۱).

داستانهای اقلیمی برخاسته از هر اقلیم، مشترکات فرهنگی خاصی میان نویسندگان آن اقلیم (و طبعاً تمایزاتی با نویسندگان اقلیمهای دیگر) پدید می‌آورد (نک. صادقی شهپر، ۱۳۹۱: ۹۹).

نگاه دیگر در تقسیم‌بندی داستانها وابسته به مکان، تقسیم آنها به «داستانهای شهری» و «داستانهای روستایی»/ «ادبیات شبانی» وابسته‌است.

۲.شهر و داستان شهری

> شهر جایگاه پراهمیتی را در ادبیات به خود اختصاص داده است. ادبیات و بویژه رمان، که بیش از همه ضرورتهای زندگی مدرن را در خود بازمی‌تاباند با شهر پیوندی تنگاتنگ دارد. ادبیات می‌تواند جغرافیای اجتماعی- فرهنگی شهر را بخوبی ترسیم کند و از پسِ نظم‌دادن به مکانها و فضاها و رسم رفتارها در این ویژگیهای مکانی، تجربه و رفتار شهری را توضیح دهد؛ با این همه، رمان صرفاً ماده‌ای برای گواهی بر واقعیت عریان اجتماعی نیست. رمان به مثابه محصول همدستی کلمات و اندیشه‌های رمان‌نویس، که بر زبان قهرمانهایش جاری می‌شود، تفسیری ویژه از امر واقعی را نشان می‌دهد (خالصی‌مقدم، ۱۳۹۲: ۲۳٤).

ادبیات شهری[۲](یا ادبیات خیابانی) را گونه‌ای از متن ادبی دانسته‌اند که خاستگاه آن، چشم‌انداز و فضای شهری است. لحن داستانها و ادبیات شهری عموماً تیره و تار است و تلاش می‌کند زندگی زیرپوستی شهر و بخش نادیدنی آن را به تصویر بکشد؛ اما در نگاهی کلی‌تر، داستان شهری، شهر را نه به‌عنوان مکان، بلکه به مثابه سبک و گونه‌ای از زندگی و مناسبات انسانی به کار می‌گیرد. بنابراین در رمان شهری، بیش از اینکه شهر، بستر و محملی برای رخدادها باشد، دستاویز و عنصر شکل‌گیری مناسبات انسانها، بروز رفتارها و سبک خاصی از اندیشه، گفتار و کردار است که به تمامی «زندگی شهری» نامیده می‌شود؛ از این حیث، انتظار این است که مکان در لابه‌لای دیگر عناصر داستان، حضوری زنده و ارگانیک بیابد؛ نه به مثابه تابلویی صامت در پس‌زمینه، بلکه به مثابه یکی از «شخصیت‌ها»ی داستان، صاحب «کنش» باشد. در کتابهای مختلف، نمونهٔ برجستهٔ حضور زنده و پویای مکان در روال روایت را شهر لندن در الیور توییست چارلز دیکنز دانسته‌اند؛ به این معنا که ماجرا و روایت الیور توییست، اساساً نمی‌توانست در شهری دیگر با موقعیت فرهنگی، اجتماعی و حتی جغرافیاییِ دیگر اتفاق

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

بیفتد(نک. میرصادقی و میرصادقی ،۱۳۷۷: ذیل مدخل رمان ناحیه‌ای).

با این نگاه، پژوهش پیش رو در نظر دارد کارکرد مکان را (در این پژوهش: شهر تهران) در داستانهای ایرانی در بازهٔ زمانی دههٔ هشتاد و نود مورد بررسی قرار، و به این پرسش پاسخ دهد که نقش و کارکرد فضای شهری (تهران) در این داستانها چه بوده است. آیا فضاسازیهای شهری در این داستانها، نشانه‌های فرهنگی خاصی را پی می‌گیرد و مکان (تهران) در روال روایت، کارکردی ارگانیک و پویا دارد و یا به مثابه پس‌زمینه‌ای صامت و صرفاً در حکم ظرف مکان عمل کرده است؟

به این منظور، برخی رمانهای شهریِ شاخص این بازهٔ زمانی که حوادث آنها در تهران روی داده، مورد بررسی قرار گرفته است. آثاری از اسماعیل فصیح (بازگشت به درخونگاه،۱۳۷۷)، غزاله علیزاده (شبهای تهران،۱۳۷۸)، منیرو روانی‌پور(کولی کنار آتش،۱۳۷۸)، حسین سناپور(نیمهٔ غایب،۱۳۷۸) امیرحسن چهلتن (تهران شهر بی‌آسمان،۱۳۸۰)، گلی ترقی (دو دنیا،۱۳۸۱)، فریبا وفی(پرندهٔ من،۱۳۸۱)، زویا پیرزاد(عادت می‌کنیم،۱۳۸۳) و سینا دادخواه(یوسف‌آباد خیابان سی و سوم،۱۳۸۸) در این زمره‌است. توزیع زمانی رمانهای منتخب به‌گونه‌ای است که می‌توان گفت نتیجه، امکان تعمیم به رمانهای این دو دهه را دارد.

۳.چارچوب نظری پژوهش

«مطالعات فرهنگی»، مقوله‌ای متأخر و میان‌رشته‌ای است که در حوزهٔ خود، هر «چیز»ی را مورد بررسی و مطالعه قرار می‌دهد. در حریم مطالعات فرهنگی، هیچ موضوعی حرمت و تقدس ندارد و هر مقوله‌ای امکان بازکاوی و تجزیه و تحلیل دارد. به تعبیر ریچارد جانسون، مطالعات فرهنگی به سبب ماهیت بینارشته‌ای خود در نقش «پل» هیچ طرح در دسترسی از روشها و تقریباً هیچ «روش‌شناسی» دقیقی در اختیار ندارد. بالمآل در قلمرو فراخ و سیال آن، فقط می‌توان از «روشها» و «خرده روشها» سخن گفت (نک. تاجیک ۱۳۹۳: ۲۳).

ویژگی بینارشته‌ای مطالعات فرهنگی سبب می‌شود این رشته با رشتهٔ ادبیات و هنر در ارتباط تنگاتنگ باشد. گرامشی معتقد است: «این اصل، که فقط باید خصلت هنری اثر هنری را پژوهش کرد به هیچ رو نافی این نیست که پژوهش کنیم چه مجموعه‌ای از احساسات و چه نگرشی نسبت به خود زندگی از اثر بیرون می‌آید» (گرامشی ۱۳۷۷:

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

٤٣٣). این نکته بدین معناست که مطالعات فرهنگی و نقد ادبی نه‌تنها با یکدیگر ارتباط دارند، بدون بهره‌گیری از یکدیگر در پژوهشهای خود ناقص‌اند؛ چراکه درک معانی متن بدون توجه به ویژگیهای فرهنگیِ پدیدآمدنِ آن و همچنین کارکرد اجتماعی آن، جامع نخواهد بود.

گرامشی از بزرگان مطالعات فرهنگی، «هژمونی فرهنگی» را یکی از مهمترین اصطلاحات این حوزه می‌داند و معتقد است فرهنگ عامه نه صرفاً از سوی طبقهٔ سرمایه‌دار به عموم مردم تحمیل می‌شود و نه به تنهایی از دل توده (عامهٔ مردم) و طبقهٔ کارگر یا فرودست به طور خودجوش تولید می‌گردد، بلکه فرهنگ عامه بواقع آمیزه‌ای تناقض‌آمیز از نیروهای برتر و فروتر است که به موازنه‌ای مبتنی بر مصالحه دست یافته است. معنای ساده‌تر آن، این است که انسان در درون جامعه، هم فرهنگ را می‌سازد و هم از طریق فرهنگ ساخته می‌شود (نک. استوری، ۱۳۸۵: ۲۱ و ۲۲).

میشل فوکو نیز بر این باور است که پدیده‌های فرهنگی، به خودب خود قادر به دلالت نیست؛ لذا معنای این پدیده‌ها از طریق و به واسطهٔ فرهنگ (و نشانه‌های فرهنگی) بازنمایی می‌شود. از دید فوکو، بازنمایی یعنی رفتاری که از طریق آن واقعیت را واجد معنا می‌سازیم(نک. همان: ۲۳).

بر این اساس در پژوهش پیش رو، مکان (شهر/ تهران) به مثابه محمل بازنمایی فرهنگی در متون فرهنگی(رمان) به منظور درک معانی ضمنی آن مورد واکاوی قرار می‌گیرد. این پژوهش با این چارچوب نظری نشان خواهد داد که در این رمانها، شهر چه تأثیری بر کنشها و سبک زندگی شهروندان و متقابلاً شهروندان بر شکل‌گیری شهر چه تاثیری دارند.

٤.پیشینهٔ پژوهش

در بررسی عنصر مکان در ادبیات روایی، چند دسته پژوهش وجود دارد: دستهٔ نخست به مکان در داستان از حیث ادبیات بومی، ادبیات اقلیمی، ادبیات روستایی و ... نگریسته است که مورد نظر پژوهش پیش رو نیست و پیشینهٔ آن به شمار نمی‌آید. دستهٔ دوم، پژوهشهایی است که به دست متخصصان معماری و شهرسازی نوشته شده و عنصر مکان را در متون ادبی از نگاهی خاص بررسی کرده است. این پژوهشها باوجود اختلاف نگاه بنیادینی که با این پژوهش دارند به سبب داشتن نگاه میان‌رشته‌ای، مورد

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

مطالعه قرار گرفته‌اند. دستهٔ سوم –که تعدادشان اندک است– پژوهشها یادداشتهایی است که به عنصر مکان در متون داستانی پرداخته‌اند و پیشینهٔ این پژوهش به شمار می‌آیند:

اصغری، جواد. «بررسی زیبایی‌شناختی عنصر مکان در داستان»، (ادب و زبان فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان، ش۲٦، پیاپی ۲۳، زمستان ۱۳۸۸، ص ۲۹ تا ٤٥).

مقاله بدون بررسی هیچ نمونهٔ تطبیقی و هیچ‌گونه مصداق عینی، معتقد است مکان در داستان باید درنهایت به ایجاد «فضا» منجر شود که سایر عناصر داستانی در بستر آن شکل می‌گیرند.

تنر، تونی. «تجلی شهر در ادبیات غرب» (جستارهای شهرسازی، ش ۱۵ و۱٦. بهار و تابستان ۱۳۸۵، ص ۱۰٦ تا ۱۰۹).

نتیجهٔ این یادداشتِ چهار صفحه‌ای این است که شهر در رمانهای غربی نمودی ویژه دارد و هر نویسندهٔ تصویری غیرواقعی مبتنی بر دریافتهای شخصی و آرمانی خود از شهرهای واقعی می‌سازد.

خادمی، شهرزاد. «منظر تهران به روایت داستانهای ادبی» (منظر(ویژهٔمنظر شهری تهران)، ش ۱۱، آبان و آذر ۱۳۸۹، ص ٦٦ تا ۷۱).

نویسندهٔ مقاله، که کارشناس ارشد معماری و شهرسازی است در تعدادی از رمانها و داستانهای ایرانی ردّ پای فضاهای خاطره‌انگیز (نوستالژیک) را پی گرفته و به این نتیجه رسیده است که این فضاها در تهران به مرور زمان از جنوب شهر به سمت شمال آن در حرکت بوده است.

خورشیدفر، امیرحسین. «شهر و رمان: نگاهی به تصویر شهر تهران در رمان امروز» (خردنامهٔ همشهری، ش۳۵، آبان ۱۳۸۸، ص ۸٤ تا ۸۷).

در این یادداشتِ چهار صفحه‌ای با اشاره به برخی رمانها و داستانهای فارسی نتیجه گرفته شده که شهرِ انباشته از توان داستانی است که هر نویسنده بنا به علاقهٔ شخصی خود، گوشه‌ای از آن را نشان داده است.

رضایی، رضا و ارسلان گلفام و فردوس آقاگل‌زاده. «تحلیل نشانه–معناشناختی استعلای مکان در داستان کوتاه بزرگ‌بانوی روح من» (دوفصلنامهٔ روایت‌شناسی، س۱، ش۱، بهار و تابستان ۱۳۹٦، ص ۸۵ تا ۱۰٤).

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

مقاله با تقسیم‌بندی مکانهای داستانی به سه دستهٔ مکانهای پیوستاری با قابلیت تبدیل به مکان کاربردی، مکانهای گردبادی یا اسپیرال و مکانهای استعلایی، نتیجه می‌گیرد مکانهای انتزاعی در داستانها، کارکرد استعلایی دارند؛ سپس این ویژگی را در رمان نامبرده بررسی می‌کند.

زودرنج، صدیقه و ابوذر گلزار خجسته. «کارکرد مکان داستان در ارائهٔ عناصر پایداری: بررسی موردی رمان ذاکره الجسد اثر احلام مستغانمی» (مجله انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی. ش۳۸، بهار ۱۳۹۵، ص ۱٦۹ تا ۱۹۰).

مقاله به نقش و جایگاه مکان در رمانهای پایداری می‌پردازد و مکان را یکی از مهمترین عناصر داستانهای جنگ می‌شمارد؛ زیرا یکی از گسترده‌ترین جلوه‌های ادبیات پایداری، سخن از ستمهایی است که در برهه‌ای از تاریخ بر سرزمینی رفته است.

ساسانی، فرهاد (به کوشش). مجموعه مقاله‌های هفتمین هم‌اندیشی نشانه‌شناسی: نشانه‌شناسیِ مکان (تهران، سخن، ۱۳۹۱).

کتاب، مجموعه‌ای از مقالات دربارهٔ مکان است که از دید نشانه‌شناسی مورد بررسی قرار گرفته‌است. برخی مقالات این مجموعه مانند «تهران: گسست و پیوست معنا» نوشتهٔ علی عباسی (ص ۱۱۷ تا ۱٤۲) تا حدودی به موضوع این پژوهش نزدیک است.

شاهین‌راد، مهنوش و مجتبی رفیعیان و محمدرضا پورجعفر. «خوانش قصه‌های جامعه از متن فضای شهری: تقویت و تداوم حسّ مکان» (نشریهٔ معماری و شهرسازی آرمانشهر. ش ۲۷، تابستان ۱۳۹۸، ص ۱۱۹ تا ۱۲۹).

مقاله، که به دست متخصصان شهرسازی نوشته شده است، روایت قصه‌های جامعه شامل خاطرات، باورها، ارزشها و اسطوره‌های جامعه در فضای شهری را عامل اتصال‌دهندهٔ افراد به محیط زندگی آنان و ایجاد حس تعلق آنان به مکان می‌داند.

صادقی محسن‌آباد، هاشم. «پیوستار مکانی–زمانی و سهم آن در عینیت روایی نخستین رمانهای فارسی» (ادبیات پارسی معاصر. س۸، ش۱، بهار و تابستان ۱۳۹۷، ص ۹۷ تا ۱۱۷).

مقاله به بررسی نخستین رمانهای فارسی در دههٔ ۱۳۰۰ شمسی پرداخته، زمان–مکانهای داستانی را از آنها استخراج و دسته‌بندی می‌کند.

کاظم‌زاده، نسرین و کبری روشنفکر و محمدجعفر یوسفیان کناری. «تبیین الگوی

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

تحلیل روانشناختی مکان داستانی» (نقد ادبی، س ۱۲، ش ٤٥، بهار ۱۳۹۸، ص ۸۵ تا ۱۰۹).

مقاله بیان می‌کند که مکان هنری داستان، عنصری پویا و زنده تلقی می‌شود که هم اثرگذار است و هم اثر پذیر و لذا مکان می‌تواند همچون شخصیت، مورد تحلیل روانشناختی قرار گیرد.

گلرخ، شمین. «مکان و هویت شخصی: نقش محیط کالبدی در شکل‌گیریِ حسّ خود» (نشریهٔ شهر و معماری بومی. ش۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، ص ۹۷ تا ۱۰۸).

نویسندهٔ مقاله، که متخصص طراحی شهری است، مفهوم روانشناختیِ «هویت مکانی» را معرف جنبه‌هایی از هویت شخصی می‌داند که به واسطهٔ تجربهٔ مکانها به دست می‌آید.

ورزنده، امید و سیدرضا ابراهیمی و سیدمحمد کریمی بهبهانی. «بررسی تطبیقی نقش فضا و مکان در پذیرش هویت فراملی در آثار جومپالاهیری و مهرنوش مزارعی از منظر نقد پسااستعماری» (فصلنامهٔ تخصصی تحلیل و نقد متون زبان و ادبیات فارسی. ش۱٦، تابستان ۱۳۹۲، ص۳۰۹ تا ۳۳۱).

مقاله به بررسی بحران هویت در مهاجرانی می‌پردازد که از سرزمین خود کوچ، و در مکان تازه‌ای با ویژگیهای فرهنگی جدید زندگی می‌کنند.

در این میان کتاب *اسطورهٔ تهران*، نوشتهٔ جلال ستاری، تهران را در داستانهای چند دورهٔ مختلف بررسی می‌کند تا نشان دهد تصویر تهران در این داستانها، ارجاع به شهری تاریخی و واقعی دارد یا شهری مخیل و اسطوره‌ای. اگرچه دو رمان از مجموع نُه رمان مورد بررسی این پژوهش در آن کتاب نیز یادشده است (ص ٦۷ تا ۸۲)، بررسی خاصی صورت نگرفته و مسئله با ذکر خلاصهٔ رمانها و ذکر نقل‌قولهای متعدد از متن رمان، فیصله یافته است. چنانکه آشکار است بررسی عنصرمکان در داستانهای شهری با رویکرد مطالعات فرهنگی تاکنون انجام نشده است.

۵.بررسی

در میان داستانهای معاصر فارسی، توجه به مکان به مثابه جزئی از پیرنگ، که حلقه‌ای از حلقه‌های روابط علّی و معلولی روایت را تشکیل می‌دهد، کم و بیش دیده می‌شود. در این بین، «تهران» به عنوان کلانشهر و پایتختی پرجمعیت، که ترکیبی از سنت و مدرنیته و ملغمه‌ای از تضادها و تناقضهاست، حضوری نسبتاً پررنگ دارد؛ اما در این داستانها،

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

وقوع رویدادها در تهران، عبور از میان بزرگراه‌ها و تابلوهای نئون و پاساژهای پرزرق و برق آن سبب نمی‌شود که با ژانر اقلیمی روبه‌رو باشیم؛ زیرا در این صحنه‌پردازیها، مشترکات بومی، اقلیمی، جغرافیایی و حتی فرهنگی به‌گونه‌ای نیست که بتوان آنها را زیر یک چتر گرد آورد و آن را نشانه‌های بومیِ تهران درنظر گرفت. تهران در عالم واقع نیز، مجموعه‌ای مرکب از اجزای بشدت گوناگون و متفاوت است که لزوماً با یکدیگر شباهتی نمی‌یابند. بنابراین تصویر تهران در داستانها و رمانهای فارسی، نه تصویر شهری یکپارچه و همگن، که عموماً مغشوش و نامشخص است؛ گویی بینندهٔ این تصویر در حال مشاهدهٔ انعکاس صحنه‌ای پراز جنب و جوش بر سطح آب است؛ تصویری که آن‌قدر وضوح و عینیت ندارد که بتوان با آن انس گرفت؛ اما درعین حال آن‌قدر هست که بتوان در آن خیره ماند و لذت برد.

از سوی دیگر، نباید از یاد برد که رمان، روایتگر واقعیتهای عینی جامعه نیست. رمان عکس ژورنالیستی از محله‌های شهر در اختیار ما نمی‌گذارد؛ زیرا رسالت رمان ثبت جزئیات عینی نیست؛ بلکه وقایع رمان- حتی اگر واقعی باشد- خواه‌ناخواه از صافیِ ذهن نویسنده عبور می‌کند و رنگ و بوی ذهنیات او را می‌گیرد؛ از این حیث حتی مکانهای واقعی، مکانهای تاریخی و مکانهای عینی، که در رمان تصویر می‌شود، نه کارکردی معمارگونه، ژورنالیستی یا حتی اجتماعی، بلکه کارکردی روایی، نمادین، استعاری، کنشی و گاه استعلایی دارند (نک.رضایی و دیگران، ۱۳۹٦: ۸٦). در این حالت، مکان از مکان‌بودگی خویش فاصله می‌گیرد و به سمت «فضا»شدگی پیش می‌رود. تفاوت عمدهٔ مکان و فضا در استیلای سوژه بر آن یا استیلای آن بر سوژه است؛ بدین معنی که اگر سوژه بر مکان استیلا یابد با مکان و اگر مکان بر سوژه استیلا یابد با فضا سروکار داریم. این فضا یا مکان بودگی با حضور و دخالت سوژه، امکان تبدیل به یکدیگر را می‌یابد (نک. شعیری، ۱۳۹۱: ۹۸).

بنابراین، رمان، توصیفِ هنریِ پدیده‌هاست و نه تصویری مستند از وقایع. تهران را باید از میان توصیفات پراکنده و گِهگاهیِ راویِ داستانها یافت یا از میان گفنگوها و مونولوگهای شخصیت‌های داستان به تصویری گَنگ و لغزان از آن دست یافت.

بر این اساس، دو تصویر از تهران در داستانهای مورد بررسی می‌توان یافت: **نخست**: تهران به مثابه مکان: تصاویری عینی، مادی و ملموس که از نوع بناها و معماری

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

ساختمانها گرفته تا طرز پوشاک، خوراک و در یک کلام، «سبک زندگی تهرانی» را می‌توان در آن دید. **دوم:** تهران به مثابه فضا: تصاویری ذهنی و انتزاعی که احساسات، تخیلات، آرمانها، نیازها و حالات روحیِ شهروندان یا مسافرانِ تهران را به تصویر می‌کشد. این نوع تصاویر عموماً بر برداشتها و تجربه‌های شخصیِ شخصیت‌های داستانها مبتنی است و لذا قطعاً برای افراد مختلف، حتی در یک داستان، یکسان نیست. البته این تصاویر در برخی موارد، مدلولِ دالهای عینی و مادی است که در هاله‌ای از ذهنیت، تخیل و برداشتهای شخصی پیچیده شده‌است.

۱-۵ تهران به مثابه مکان

پس از پایتخت شدن تهران به سال ۱۲۰۰هـ‌ق. و به فرمان آغامحمدخان، هنوز شرایط روستایی در این قصبهٔ تازه شهرشده وجود داشت: باغهای سرسبز، رودهای جاری، خانه‌باغهای دلگشا و...؛ اما بمرور زمان و با عمق‌یافتنِ مدنیت، روزبه‌روز مظاهر سرسبزی و طراوت از این شهر بیشتر رخت برمی‌بندد و تهرانِ سرسبز و ییلاقی، به شهرِ خیابان و بتون تبدیل می‌شود.

> هر فرهنگ، خود را به مثابه نظم در نظر می‌گیرد. این نظم در مقابل آنچه بیرونِ فرهنگ وجود دارد، بیان می‌شود که همان آشوب و بی‌نظمی و وحشیگری است؛ به بیان دیگر بر این اساس، فرهنگ در مقابل طبیعت مطرح می‌شود (سنسون، ۱۳۹۰: ۱۵۸).

یکی از مهمترین فعالیتهای مطالعات فرهنگی بواقع همین بررسی تقابل فرهنگ و طبیعت است.

از مهمترین نشانه‌های فرهنگ در داستانهای شهری، مظاهر تمدن، اعم از خیابانها و بزرگراه‌ها، پاساژها، فروشگاه‌ها و ... است. هریک از این مظاهر در برخی از داستانهای مورد بررسی ظهور یافته و گفتمان متفاوتی ایجاد کرده است.

۱-۱-۵ خیابان

خیابان یکی از مهمترین مظاهر شهر و شهرنشینی است. نوع خیابانها و گستردگی و فراوانی آنها نشان از بزرگی شهر دارد. ویژگی بارز تهران، خیابانهای پیچ درپیچ، شلوغ و بی‌نظمی است که تغییر پیوسته ساختارها و قوانینش، همواره عابرانش را غافلگیر می‌کند.

«تهرون قدّ یک دریا بزرگ بود. هزارتا خیابان آسفالته داشت. صد تا میدان گلکاری شده با فواره و مجسمه» (چهلتن، ۱۳۸۰: ۹۳).

صورت عینی و ملموس تهران مدرن را روشنتر از دیگر آثار (در بازهٔ زمانی مورد نظر این پژوهش) می‌توان در نوشته‌های حسین سناپور یافت. در ***نیمهٔ غایب***، توصیف شهر تهران، همواره با توصیف خیابان، شلوغی و ترافیکِ سنگین و نفسگیر آن همراه است. این توصیفات ملموس، البته گاه بیانگر احساسات شخصیت‌هاست:

> می‌رود توی خیابان فرعی، رو به بالا، که کم‌کم به تک‌صداهای «ویژ» ردشدنِ ماشینها، سرو صدای بچه‌ها از توی پارک اضافه می‌شود و بعد هم به خیابانِ انقلاب که نزدیک می‌شود، صدایی روی صدای دیگر و کلمه‌ای روی کلمهٔ دیگر می‌آید تا یک هارمونی ناپیدا و نشنیدنی به وجود بیاید که همه را در خود حل می‌کند و دیگر هیچ‌کس نیست که فقط با خودش باشد و آن‌قدر تنها باشد که از بودن و وجودِ خودش هم غافل بشود (سناپور، ۱۳۷۸: ۱٤۸).

به نظر می‌رسد از میان مظاهر تمدن، عبور بی‌قواره و بی‌قاعدهٔ خودروها بیش از هرچیز، خود را به رخ شهروند تهرانی می‌کشد. گفتمانی که از این ازدحام برای گفته‌خوان (شهروند) ایجاد می‌شود، سردرگمی، خستگی و دلزدگی است تا آنجا که آن را با عبارت «شهر گندآلود» توصیف می‌کند(فصیح، ۱۳۷۷: ۵۸). خیابان در تهران، از نگاه این گفته‌خوانان، نماد گمشدگی و استیصال است. تهران، نمی‌گذارد «هیچ‌کس با خودش تنها باشد»؛ اما تنهایی کسی را نیز پر نمی‌کند؛ بلکه سبب گیجی و سردرگمی در ازدحام خود می‌شود:

> خیابانهای فرعی و اصلی در ذهنش با هم جور نمی‌شوند و انتهای خطوطشان در خلأ گم می‌شود. پیاده، خلاف حرکت ماشینها راه می‌افتد. نور ده‌ها و صدها چشم روشن از روی او می‌گذرند و مبهم و تار، چهره‌هایی را هم پشت قاب مستطیل شیشه‌ها می‌بیند. آنها هم او را می‌بینند؟ انگار یک مرتبه وسط صحنهٔ نمایش فرستاده شده؛ بی‌خبر و بی‌متن و بی‌تمرین و بی‌همه چیز... (سناپور، ۱۳۷۸:۱۷٦).

اسماعیل فصیح هم درگیر همین ترافیک و شلوغی خیابانهای تهران بوده است:

«یک ساعت و نیم طول می‌کشد تا توی **ترافیک بدِ اوایل غروبِ شهرِ گندآلودِ تهران** از جلوی درخونگاه بندازم به طرف چهارراه گلوبندک، خیابان خیام...» (فصیح، ۱۳۷۷: ۵۸).

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

البته خودروها در شهر، کاربردهای دیگری هم دارند:

«دور و بر میدان، پر از وانت است- وانتهایی پر از نارنگی و لیموشیرین و پرتقال- میدان را دور می‌زنم و توی کوچه می‌پیچم....» (وفی، ۱۳۸۱: ۹۶).

اما این تنها نوعِ نگاه به خیابانهای تهران نیست. برای گلی ترقی، خیابان، تداعی‌کنندهٔ همهٔ چیزهایی است که در آن وجود دارد و نمادی از جریان‌داشتن زندگی و عین خوشبختی است:

> خیابانهای اسلامبول و لاله‌زار، دو جادهٔ بهشتی است که از میان خواب و خیالهای ما عبور می‌کند و پر از وعده‌های کیف‌آور و اتفاقهای مسحورکننده است؛ مغازه‌های پوشاک (لباسهای زیر زنانه، بدن‌نما، با زرق و برق و تور و منگوله)، سینماها، عکسهای هنرپیشه‌های فرنگی، کوچه برلن و سر و صدایش، لاتها، متلکها، نیشگونها و کتابفروشی معرفت ته خیابان لاله‌زار، مرکز شعر و ادبیات دنیا، آن همه کتاب، آن همه کلمه، آن همه فکر، آن همه خوشبختی! (ترقی، ۱۳۸۲: ۹۶)

اما در نوع دیگری از نگاه، غزاله علیزاده، تهران را با بینشی عبوس و تصویری ناتورالیستی بغایت سیاه و حیوانی توصیف می‌کند:

> به لاله‌زار رسیدند؛ دکانها بسته بودند؛ کرکره‌های فلزی مشبک پایین کشیده، قفل طلایی خورده. کف پیاده‌رو از پوست تخمه ژاپنی و کدو، تشتکهای نوشابه، روزنامه‌های کهنه، تفالهٔ چای و زباله‌های دیگر پوشیده بود سر کوچه‌های باریک، جگر کباب می‌کردند؛ بوی زغال گداخته، خونابهٔ جزِ خورده تعقیب‌شان می‌کرد سگهای ولگرد در سایهٔ باریک دیوارها لم داده بودند؛ پشمهای کوتاه، جا به جا گر، دنده‌ها برآمده، چشمها بزرگ و حیران، بوی جگر را با پره‌های آبناک بینی به سینه می‌کشیدند؛ اطراف سرهایشان، موجی از مگس می‌چرخید؛ در پوست لخت می‌نشست؛ خارش به تن می‌انداخت؛ پاهای بادکردهٔ پوشیده از گل را محض راندن مگسها بالا می‌آوردند. میان فاصله‌ها، گاهی آدمی خفته بود، کفش زیر سر، زانو خمانده، رنگ دود گرفته، کف پاهای برهنه از ترک شکاف خورده، با مگس به صلح رسیده، به خلاف سگها، محض راندن مگسها بی‌تکان و تقلا، جز لرزشی نامحسوس بر پره‌های بینی یا گونه و ابرویی از مگس سیاه‌شده» (علیزاده ۱۳۸۳: ٤٧٩).

چنانکه پیداست، تصویر «خیابان لاله‌زار» در نگاه گلی ترقی و غزاله علیزاده، کاملاً متفاوت و بر جهان‌بینیهای بشدت متناقض مبتنی است؛ لاله‌زاری که بواقع، نه آن است و

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

نه این.

گاهی نیز داستان‌نویسان برای نشاندادن مظاهر شهری و جریان‌داشتن زندگی در این شاهراه‌ها از تشبیه‌های طبیعی استفاده کرده‌اند:

«سامان برای آخرین بار از خودت بپرس اینجا توی پاساژ گلستان چه می‌کنی؟ هر پاساژ اقیانوسی است و خیابانهای شهر، رودخانه‌هایی بزرگند که آخرش به پاساژها می‌رسند» (دادخواه، ۱۳۸۸: ۲۵).

۲-۱-۵ بناها و معماری

«خانه» به مثابه جان‌پناه، محل آرامش و نیز به‌عنوان حریم خصوصی، مظهر هویت و نشانهٔ استقرار و ثبات انسان، علاوه بر مکانی مادی، جایگاهی قدسی است. این نگاه بویژه در رویکردهای اسطوره‌ای بسیار پررنگ و محل اجتماع خانواده خصوصاً گِردِ آتش، تکه‌ای از بهشت گمشده دانسته شده است. نوع معماری و ساختمان‌سازی در طول زمان تحت تأثیر عوامل متعدد، تغییر کرده و این تغییر در محیطهای شهری – بویژه در کلانشهری چون تهران– با شتاب و حدّت بیشتری صورت گرفته است.

در میان نویسندگان مورد بررسیِ این پژوهش، گلی ترقی بیش از دیگران به «خانه» توجه دارد؛ اما تصویری که او از خانه می‌سازد، تصویری رؤیاگونه، نوستالژیک همراه با دلبستگی فراوان است. (دربخش بعدی مقاله دراین باره سخن خواهم گفت.) درعوض، غزاله علیزاده با نگاهی واقع‌بینانه از تخریب خانه‌های قدیمی و ساخته‌شدن خانه‌های جدید به تلخی یاد می‌کند:

– جای قشنگی شده، خیلی گشتیم تا همچو خانه‌ای پیدا کردیم.

[...]

– هیچ فکر نمی‌کردم این خانه‌ها هنوز در شهر تهران باشد. مردم ما در هر نسل چیزهای مربوط به نسل گذشته را خراب می‌کنند.

– در جنوب شهر چرا خانه‌های کهنه زیاد است؛ اما در این محلات هی می‌کوبند؛ به جای آن دستِ خر هوا می‌کنند.

بهزاد خندید:

– علت اینکه تهران شهر بدون چهره و زشتی است شاید همین باشد (علیزاده ۱۳۸۳: ٦٧ و ٦٨).

خانه‌ها در تهران، تداعی‌کنندهٔ گذشته و حال (و تقابل آنها) هستند و خاطرات گذشته

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

را در ذهن زنده می‌کنند و ویران شدنِ آنها، نشان از مرگِ خاطرات و گذشته دارد و حسِ نوستالژی را در شهروندان ایجاد می‌کند:

«یاد خانه‌مان افتادم در تهران. حیاط کوچک چقدر قشنگ بود. کوچه‌مان یادم آمد با چنارهای بلند. تابستانها وقتی که ما یا یکی از همسایه‌ها درختها را آب می‌دادیم، بوی خاک خیس بلند می‌شد» (پیرزاد ۱۳۸۲: ۱۷۸).

این نوستالژی چنان عمیق است که تا خوابهای شخصیت‌های داستان نفوذ می‌کند:

«زیرزمینی که در خوابهایم می‌بینم پنجره ندارد؛ ولی زیرزمین خانهٔ آقاجان پنجره داشت؛چهار پنجرهٔ کوتاه و کوچک. زیرزمین خانهٔ خاله محبوب فقط یک پنجره داشت که از حیاط دیده می‌شد...» (وفی، ۱۳۸۱: ۵۱).

در داستانهای این دوره، خانه‌های تهران، بیش از اینکه محل استراحت باشد، محملی برای یادآوری خاطرات شیرین گذشته و زنده‌شدن حسّ نوستالژی در شخصیت‌ها است. از این حیث، مکان (خانه) با هویت فردی و جمعی شهروندان پیوندی عمیق دارد؛ به همین سبب تخریب خانه‌های قدیمی و ساخته‌شدن برجهای سربه‌فلک کشیده به شهروندان نه احساس آرامش و قدکشیدن، که برعکس، حسّ گمگشتگی، قطع‌شدن ریشه‌ها و از دست‌دادن هویت را القا می‌کند. گفته‌خوانان این گفتمان مدرن (شهروندان تهرانی)، که نه فقط با شکل و شمایل، که اساساً با فلسفهٔ معماری جدید (آپارتمانهای بلند و مشرف بر حریم خصوصی یکدیگر) ارتباط برقرار نمی‌کنند، «پیوست گفتمانی» خویش را به همراه هویت تاریخی–فرهنگی تبارِ خود از دست می‌دهند (نک. عباسی، ۱۳۹۱: ۱۲۵). حاصل چنین گسستِ گفتمانی، احساس سردرگمی، بیقراری و اضطراب است که خود را در رفتارها و سبکِ زندگی شهری نشان می‌دهد.

۳-۱-۵ شهروندان

شهروندان به مثابه گفته‌خوانانِ گفتمان شهری برای برقراری ارتباط با این گفتمان (شهر) به مرور ناگزیر از هماهنگ‌کَردن خود با آن هستند. این هماهنگی، خود را در طرز پوشش، نوع و طرز تهیه و مصرف خوراک، نوع گفتار و هرنوع تعاملات اجتماعی نشان می‌دهد. هرچه مدت زمان حضور شهروند در فرهنگ شهری بیشتر باشد، «سبک زندگی» شهری در روال زندگی او نمود بیشتری می‌یابد و متقابلاً افراد تازه‌وارد، که با این سبک زندگی انسی ندارند، همچون وصله‌ای ناهمرنگ به چشم می‌خورند.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

در رمانهای موردبررسی، سبک زندگیِ شهروندانِ تهرانی با نشانه‌های خاصی توصیف می‌شود. نوع پوشش تهرانیها معمولاً نسبت به لباسهای شهرستانیها، تنگتر است و کمتر در آن رنگهای شاد و طرحهای پیچیده و رنگین به کار رفته است. همچنین در طول زمان، مثلاً در دورهٔ پیش از انقلاب و پس از آن، تغییرات عمده‌ای در پوشش – بویژه بانوان– اتفاق افتاده است.

از سوی دیگر، پوشش مردم، نشان از طبقه و فرهنگ آنها دارد. لاتها و ولگردها پوشش خاص خود و افراد تحصیل‌کرده و دارای مناصب شغلی بالا، پوشش دیگری دارند. یکی از بهترین نمودهای این نکته را می‌توان در بخشی از کتاب گلی ترقی دید:

> خیابان سعدآباد چشمهای گل‌مریم را خیره کرده است. خانمها با لباسهای رنگی و کفشهای پاشنه‌بلند به ماشینهایشان تکیه داده‌اند و بلال و گردو می‌خورند. مردها، با کتهای چهاردکمه و کفشهای برقی، سربالایی سعدآباد را پیاده می‌روند و برمی‌گردند. همه یکدیگر را می‌شناسند. همه به هم نگاه می‌کنند و لبخند می‌زنند. انگار به بزرگترین مهمانی شهر آمده‌اند و همهٔ این خوردنیها و نوشیدنیها برای پذیرایی از آنهاست. سر پل به دو قسمت تقسیم می‌شود. آن طرف، نزدیک به دهانهٔ بازار و سربالایی دربند، نیمه‌تاریک و خلوت‌تر است. کباب و دل و جگر می‌فروشند و محل اجتماع راننده‌های تاکسی یا اتوبوس و زنهای چادری‌ست. بعضی وقتها در آن سمت کتک‌کاری می‌شود. مردهایی با سیبیل کلفت و کلاه مخملی مست می‌کنند و داد می‌کشند (ترقی ۱۳۸۲: ۱۱۸ و ۱۱۹).

چهلتن نیز در بخشی از رمانِ خود به توصیفِ پوششِ مردان می‌پردازد. در نگاه شخصیت شهرستانیِ *چهلتن*، مردان، مانند زنان لباس می‌پوشند و طرز پوشش آنان شبیه به زنان شده است. او نوع خوراک و معاشرت و همچنین سواد و تحصیلات افراد را در ارتباط با نوع پوشش آنها می‌داند:

> نرینگی صریح این ملت زیر فشار اداهای زنانهٔ مردها، عطرها و پودرهای گران، جواهرات و غذاهای فرنگی، زبانهای خارجی و استیکهایی که فقط با کارد و چنگال می‌شد آنها را خورد، دامنهای کوتاه و شلوارهای چسبان، دانشگاه‌ها و کتابفروشیها و خلاصه زیر فشار اطفار تهرونیها به سمت زنانگی می‌رفت. [...] آنها همه گم شده بودند و به جایشان... چشمها را با نفرت بست (چهلتن ۱۳۸۰: ۹۲)

سناپور نیز در رمانش، که فضای دههٔ شصت ایران را توصیف می‌کند، بارها به چادرِ

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

زنان اشاره می‌کند که به پوشش غالب تبدیل شده است (نگ. سناپور ۱۳۷۸: ۷۰).

چنانکه از نمونه‌ها پیداست، توصیف ظاهر شخصیت‌ها در داستانهای این دوره، صرفاً برای فضاسازی صورت نمی‌گیرد و بخشی از بار عاطفی و ایدئولوژیک روایت را بر دوش دارد و جهان‌بینی شهروندان و سبک زندگی شهری را به تصویر می‌کشد.

٤-١-٥ نمادهای تهران

کلانشهرها و بویژه پایتختی چون تهران با نمادهای متفاوتی شناخته و برجسته می‌شود. برخی از این نمادها در کل کشور و چه بسا درکل منطقه، شناخته‌شده و مشهورند و نشان هویت شهر هستند (مانند برج میلاد در تهران). برخی نمادهای شهری، محلی‌تر و بومی‌تر هستند و صرفاً برای ساکنان آن منطقه معنی پیدا می‌کنند. امیرحسن چهلتن در میان نویسندگان مورد نظر این پژوهش، نمادهای زمانی- مکانی- شخصیتی عامتری دارد:

> مردم همه را به زباله‌دانیِ تاریخ ریختند؛ مهوش با بقچه‌بندیل کجش، فردین با بادیهٔ آبگوشتش، ایرج با آواز کوچه‌باغی‌اش، بهروز با گیوه ورکشیدن قیصری‌اش، آغاسی با پای لنگ و لرزش سینه‌هایش، گوگوش با کج‌کلاه‌خانش، اشرف با فاسقهای طاق و جفتش، فرح با جشن هنر شیرازش، بختیار با منقل وافورش، ساواک با همهٔ سرهنگهایش، امجدیه با فوتبالیستهایش، هتل مرمر با روشنفکرهایش، هژیر با کارخانه‌هایش، کازینو رامسر با میز قمارش، کاباره لیدو با مشتریهایش... همه را؛ دیگر علی ماند و حوضش! (چهلتن ۱۳۸۰: ۱۰٦).

چنانکه دیده می‌شود، برخی از این نمادها، عینی و برخی ذهنی است. افرادِ مشهور، که در تهران زیسته، و بخشی از فرهنگ جامعهٔ خود را تشکیل داده، و مخاطبانِ خاص خود را داشته‌اند، شخصیت‌های سیاسی و افراد ثروتمند و صاحب‌نفوذ از نمادهای انسانی تهران هستند و مکانهایی مانند امجدیه، کاباره لیدو و ... نمادهای غیرانسانیِ تهران در دوره‌ای خاص از تاریخ بوده‌اند.

از دیدِ *سناپور*، برج آزادی (نگ. سناپور ۱۳۷۸: ۲۵۵) و دانشگاه تهران نماد تهران هستند. اوِ در رمان **نیمهٔ غایب**، دانشگاه تهران را «قلب تهران» می‌نامد(همان: ۲۹۷).

اسماعیل فصیح، محله‌ها و مغازه‌های قدیمی را نماد تهران می‌داند که با گذشت زمان در حال نابودی است و از این حیث، تهران در آینده شهری بدون هویت خواهد

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

شد (نگ. فصیح ۱۳۷۷: ۳۳).

علیزاده نیز برخی برندها و فروشگاه‌ها را نمادِ تهران معرفی می‌کند:

«بهزاد کنار پنجره رفت... و خیره شد به منظرهٔ بیرون... رنگ‌سوزها از دور می‌درخشیدند، سردر سینماها، اعلان کفش ملی، روغن نباتی گل، لاستیک فایرستون، شهر در شب و رنگ و صدا، ایستاده بود» (علیزاده ۱۳۸۳: ۱۲۰).

در رمان دادخواه، حتی برج میلاد نیز برای تهران مایهٔ افتخار نیست:

«ندا دیر کرده است. کابلهای برق فشار قوی همت و ترافیک میدان صنعت دست به دست هم داده‌اند. ندا حتماً با دیدن برج میلاد به دانشکدهٔ فنی افتخار می‌کند؛ اما این دسته خر شاخدار اصلا افتخاری ندارد» (دادخواه، ۱۳۸۸: ۱۰).

۲-۵ تهران به مثابه فضا:

چنانکه پیشتر گفته شد، مکان و فضا با یکدیگر نسبت عموم و خصوص دارد. مکان، جزئی از فضاست که کنشگر بر آن سلطه دارد. از این حیث، مکان، عموماً مادی و فیزیکی است (هرچند می‌تواند تخیلی و انتزاعی نیز باشد). در مقابل، فضا سوژه را در برمی‌گیرد و افزون بر گفتمانهایی که مکان تولید می‌کند، طیف و هاله‌ای از گفتمانهای غیرمادی، نیازها، احساسات، عواطف، حسرتها و ... را نیز برمی‌سازد.

> مکانهای صوری، مکانهایی ناپیوستار هستند که کنشگران در آنها استقرار می‌یابند. همچنین این مکانها به واسطهٔ دو امر تناسب و همجواری معنا می‌یابند. [...] مکان مجازی، مکانی پیوستار و پویاست که مستقل از کنشگران و تاثیر آنها بر فواصل مکانی معنادار است. چنین مکانی دارای کارکردی انتزاعی، و جنبهٔ مادی آن کاهش یافته است (رضایی، ۱۳۹۶: ۹۱).

در بسیاری از توصیفاتی که در داستانها از تهران صورت می‌گیرد، آنچه توصیف می‌شود، احساسات و برداشتهای عاطفی شخص از مکان، و نه عینیت آن است؛ مثلاً در داستان *کولی کنار آتش*، که شرح ماجرای کولیِ به تهران‌آمده‌ای است که بر اساس پس‌زمینهٔ ذهنی خود، شهر را چون اژدهایی ترسناک می‌بیند که بیگانگان و بویژه شهرستانیها را در کام خود فرومی‌بلعد:

«تنها می‌شوی، با چراغهای روشن و خیابان که انگار به تو می‌خندد؛ کش و قوسی به تنش می‌دهد و زیر پایت مانند اژدهایی تکان می‌خورد؛ انگار می‌خواهد تو را به گوشه‌ای

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

یا در ناکجاآبادی پرت کند» (روانی‌پور ۱۳۸۹: ۱۹۶).

گاهی نیز این برداشتهای شخصی و ذهنی از مکان، سرشار از خوش‌بینی، شعف و زیبایی است:

> خانهٔ شمیران با روزهای روشن و سایه‌های مرموز درختهایش با شبهای شفاف جادویی و پچ‌پچ کیف‌آورِ پسرهای محله پشت دیوارش، با لحظه‌های انباشته از موهبتهای کودکی و نوازشهای مادرانه‌اش، با دلهره‌های درونی و غصه‌هایش، با سخاوتهای عیان و قساوتهای پنهانی‌اش، با جشن و سرورهای زودگذر و تردیدهای دیرپایش، با خدم و حشم و ایل و تبارش، چون شکمی بارور، زیر صافترین آسمان جهان نشسته است و پدر برای صدمین بار می‌گوید: "این همان خانه‌ای است که می‌خواستم؛ خانهٔ من"» (ترقی ۱۳۸۲: ۱۷۳ و ۱۷٤).

بدیهی است که نه شهرِ اژدهاگون، واقعیتِ عینی تهران است و نه خانهٔ نیکبخت شمیران، نمادی عینی و تمام و کمال از تهران. هردو این توصیفات، نه شرحِ «مکان» بلکه توصیف ابرگون و سیال از «فضا»یی کشسان و بغایت انعطاف‌پذیر است که با تغییر احوالاتِ روحیِ راوی، امکان تغییر شکل دارد.

۱-۲-۵ تهران و نوستالژی

گاهی نیز این توصیفات، حاصلِ عقبگردِ ذهنی راوی و بازگشت او به دورانِ از دست‌رفته است. حسی نوستالژیک و سرشار از دلتنگی برای مکان معهودی که اکنون دیگر وجود ندارد؛ برای نمونه در رمان **بازگشت به درخونگاه** و در توصیفهایی پراکنده از تهران قدیم آمده است. این توصیفها همیشه با حس حسرت شخصیتِ اصلی داستان همراه است و راوی با توصیف سختیها و مشکلاتِ تهران قدیم نیز، احساس دلتنگی می‌کند و هر چیزِ تهران قدیم را بر هر چیزِ تهران جدید، برتری می‌دهد:

> یاد دورانی می‌افتم که بچه بودم و بابا همیشه چون دو تا زن داشت، یک شب در میان می‌آمد خانهٔ خیابان فرهنگ و من زیر تخت قایم می‌شدم و بابا یک شیشه «دوا» را که جهوده براش می‌آورد، استکان استکان می‌ریخت و می‌خورد و همون استکان استکان دوا بود که کبد و پانکراسش را خورد... به هر حال... خوش به حال روزگارش... قسمت ما که امروز دوغ و سماق است (فصیح ۱۳۷۷: ۲۳).

ازجمله نویسندگانی که نسبت به تهران قدیم حس نوستالژیک بسیار قوی دارد، *گلی ترقی* است. برای او که کودکیش را در تهران گذرانده، هر چیز تهران، یادآور خاطرات

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

و حسّ و حال شیرین دوران کودکی است. در داستانهای او توصیفات فراوانی از «باغ شمیران» وجود دارد؛ باغی که پدر نویسنده به دست خود ساخته و کودکی نویسنده با خوشی بسیار در آن گذشته است. مجموعه داستان ***دو دنیا***، که در اصل خاطرات زندگی نویسنده است، مجموعه‌ای از توصیفات او از دوران کودکی و نوجوانی در تهران قدیم است؛ اما او بر خلاف *اسماعیل فصیح*، که حتی زشتیهای تهران قدیم و سبک زندگی گذشتگانش را تحسین می‌کند، نگاهی انتقادی نیز به گذشته دارد؛ اما این نگاه انتقادی، صریح و شعاری نیست. او زشتیها و زیباییهای تهران را درکنار هم می‌بیند. در نگاه ترقی، باغ شمیران، نمادی از کلّ تهران قدیم است که از دید کودکی از طبقات مرفّه توصیف می‌شود. در نمونه‌ای که پیشتر از این کتاب نقل شد (خانهٔ شمیران با روزهای روشن و سایه‌های مرموز درختهایش...)، ترقی به‌طورضمنی، فضای مردسالار جامعه را نیز نشان می‌دهد: خانه‌ای که برای پدر خوشایند است و نه مثلاً برای مادر یا خواهر. خانه‌ای که خانهٔ پدر است و همه‌چیزش طوری ساخته و چیده و تنظیم شده است که مطابق میل پدر باشد؛ اما با این حال، این خانه برای دختر خانواده، سرشار از حس امنیت است و سالها بعد او را دچار نوستالژی می‌کند. این همان نکته‌ای است که سبک زندگی را در لابه‌لای توصیفات مکان، می‌نمایاند و در مطالعات فرهنگی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

شبهای تهران علیزاده نیز گاه نشان از این دارد که نکات منفی برای تهرانیان، می‌تواند برای کسانی که از تهران رفته‌اند، حس نوستالژی ایجاد کند:

«گاهی دلم تنگ می‌شود، بیشتر برای آفتاب. آفتاب اینجا نعمتی است؛ خوب قدرش را بدانید. ما سه هفته یک بار شاید از آفتاب رنگی ببینیم» (علیزاده ۱۳۸۳: ۳۰۵).

۲-۲-۵ تهران و نگاه قضاوت‌گرانه

مظاهر مدرنیته هر روز بیشتر از روز پیش خود را در تهران نمایان می‌کند؛ به همین سبب سنت به شکل فزاینده‌ای به حاشیه رانده می‌شود. عقب‌نشینی سنت در مقابل مدرنیته یکی از دلایل وحشت نسل گذشته – و نیز شهرستانیها- از تهران شده است تا جایی که گاه تهران را به چشم مرکز فساد می‌نگرند. این مسئله به این معنا نیست که تهران فقط در چند سال اخیر مورد نفرت و انتقاد قرار گرفته است؛ بلکه اصولاً تهران در طول زمان، همیشه نسبت به گذشته‌اش زشت‌تر، غم‌انگیزتر و بی‌اخلاقتر توصیف

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

شده است و بیشتر شخصیت‌های داستان – بویژهً مهاجران شهرستانی– همیشه تهران را در حال اضمحلال و نابودی معنوی دیده‌اند و معتقدند که تهران به قهقرا می‌رود.

چنین نگرشی را می‌توان در توصیفهای شخصیت شهرستانیِ *تهران، شهر بی‌آسمان* دید. این رمان به‌طور متمرکز به تهران در زمان کودتایَ ۲۸ مردادِ سال ۱۳۳۲ می‌پردازد. تقابلِ افراد سنتی و جدید در این رمان، بیش از همه مورد توجه بوده است. شخصیتِ اصلیِ این داستان یکی از افراد سنتی است که با «لات»ها نشست و برخاست و از جمله با *شعبان بی‌مخ* (یکی از لاتهای معروف تهران قدیم) آشنایی و معاشرت دارد. این شخصیت، که کرامت نام دارد، با همهٔ مظاهر مدرنیته و فرهنگ غربی مخالف است. از نظر او مردانی که به اسکی می‌روند و با دستمال سفید بینی خود را پاک می‌کنند، رفتار زنانه دارند (نگ. چهلتن ۱۳۸۰: ۹۲).

تصویر غزاله علیزاده در رمان *شبهای تهران* نیز از همین دست است؛ در این تصویر، خیابان لاله‌زار توصیف می‌شود که پر از چرک و کثیفی و آلودگی است (نگ. علیزاده ۱۳۸۳: ٤٧٩).

شبیه این تصویر را در *نیمهٔ غایب* حسین سناپور می‌بینیم با این تفاوت که سناپور در توصیف خیابانهای شلوغ و پرازدحام و ترافیک، نگاهی اغلب بیطرفانه دارد؛ هرچند دراین توصیفهای بیطرفانه نیز می‌توان رگه‌های نگاه منفی به تهران را یافت:

> از خانه که بیرون می‌آید انگار ناخواسته به غریبترین جای ممکن به آخر دنیا افکنده شده؛ به پارکی پر از بیکاره‌ها و گردفروشها، به خیابانی که ماشینهاش از سر و کول هم بالا می‌روند و راننده‌هاش ترجیع‌بند هر حرفشان فحش و فریاد است (سناپور ۱۳۷۸: ۱۹۹).

این توصیف بیش از اینکه عینی باشد، حاصل نگاه شخصیتِ داستان و راوی به خیابان است. بدیهی است که پارک بجز بیکاره‌ها و گردفروشها، پر از آدمهای معمولی و کودکان شاد است؛ اما در ذهن منفی‌باف راویِ داستان، تصویرهای چنین انتزاعی (ماشینها در حال بالا رفتن از سر و کول یکدیگر)، اکسپرسیونیستی و سیاه، رخ می‌نمایند.

در کتابِ گلی ترقی، *دو دنیا*، تهران هیچ‌گاه کاملاً سیاه و زشت توصیف نشده است. شاید این مسئله به‌سبب حس نوستالژیک آن باشد. تهرانِ قدیم (نه تهران مدرن) در نگاه ترقی، پر از زیبایی و خاطره است.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

از سوی دیگر، هر نگاه تحسین‌آمیز و مثبت به تهران قدیم، تقبیحِ تهرانِ جدید را در خود دارد.

«خیابان سعدآباد چشمهای گل‌مریم را خیره کرده است. [...] همه یکدیگر را می‌شناسند. همه به هم نگاه می‌کنند و لبخند می‌زنند. انگار به بزرگترین مهمانی شهر آمده‌اند و همهٔ این خوردنیها و نوشیدنیها برای پذیرایی از آنهاست» (ترقی ۱۳۸۲: ۱۱۸).

خیابان «سعدآباد»ی که ترقی توصیف می‌کند با این ویژگیها در نقشهٔ واقعی تهران امروز وجودِ خارجی ندارد؛ نه در سعدآباد و نه در هیچ خیابان دیگری، آدمها یکدیگر را نمی‌شناسند و به هم لبخند نمی‌زنند؛ شهر چنان وسعت یافته که عملاً امکان آشناییِ شهروندان با یکدیگر کمتر امکانپذیر است. بنابراین در چنین تصویرهایی نه با مکان که با «فضا»یی عاطفی و ذهنی روبه‌رو هستیم.

۳-۲-۵ تهران و سبک زندگی

پیشتر گفته شد که داستان شهری، بیش از اینکه به شهر به مثابه مکانی برای زندگی بنگرد بر مناسبات انسانی و مراودات شهروندان متمرکز است. این مناسبات و مراودات شبکه‌ای از کنشها و واکنشهای متقابل و متعامل می‌سازد که در کلیت خود «سبک زندگی شهری» را پدید می‌آورد.

تهران، سبک زندگیِ مختصّ خود را دارد: شهروند تهرانی اغلب اوقاتِ خود را در بزرگراه‌ها و خیابانها می‌گذراند. تهران، خواب ندارد؛ چراغهایش در تمامِ شبانه‌روز روشن است؛ درحالی‌که این ویژگیها در شهرهای کوچک وجود ندارد. زندگیِ شهروند تهرانی به شکلی محسوس، متفاوت از زندگی شهروندان دیگر شهرهاست. اما از دیگرسو، مدرن‌شدنِ تهران، سبب‌نشده است که شهروندانِ تهرانی به سبکِ شهرنشینان کشورهای غربی زندگی کنند. تهران در عینِ تزاحم فرهنگها و سبکها، سبک خاصّ خود را دارد؛ سبکی مرکب از فرهنگ ایرانی- اسلامی. درهم‌تنیدگی و امتزاجِ این دو فرهنگ را گلی ترقی بخوبی نشان داده است:

«هر شب جمعه، روضه‌خوانی جوان به دعوت خانم‌ناز به خانهٔ ما می‌آید و پای تخت او می‌نشیند و دو ساعت تمام از خدا و امامها و پیغمبر می‌گوید و من را به دنیایی دیگر می‌برد» (ترقی ۱۳۸۲: ٤٦).

ترقی، خانواده‌ای را توصیف می‌کند که پیانو دارند؛ می‌رقصند و هر روز در حال مدرنتر

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

شدن هستند؛ اما در عین حال، سنّت روضه‌خوانی همچنان در آن خانه اجرا می‌شود و طرفدار دارد. همزمانی و هم‌مکانیِ سنت و مدرنیته در صحنه‌ای گویاتر است که زنانی توصیف می‌شوند که در حال نمازخواندن به زنانِ درحالِ رقص نگاه می‌کنند:

> شب، بعد از شام، همه ورق‌بازی می‌کنند، همه جز پدر که کتاب می‌خواند و چرت می‌زند. کسی گرامافون را کوک کرده و صفحه‌ای فرنگی گذاشته است. تانک با زنش می‌رقصد. طوبی‌خانم و بی‌بی‌جان، کنار هم نماز می‌خوانند. انگار مسابقه گذاشته‌اند. تندتند خم و راست می‌شوند و چشمشان به رقص خانم‌چنار است» (ترقی ۱۳۸۲: ۸۲).

در این خانه، پیانو هست و مراسم روضه‌خوانی؛ دختران بی‌حجاب و زنان باحجاب در کنار یکدیگر زندگی می‌کنند و این نشانه‌های مستدلی از تقابلِ همراه با تفاهم است.

توصیفِ چهلتن از زندگیِ لاتهای قبل از انقلاب نیز جالب توجه است: شخصیت‌هایی که دیدن «فیلم‌فارسی» در سینما کار مورد علاقه‌شان است و قهرمانهای این فیلمها، الگوهای زندگیشان:

> اولین فیلمی که دید، لات جوانمرد بود. داش‌حسن غیرت به خرج داده بود؛ جوان هوسباز را کشته بود و فاطیِ فریب‌خورده را نجات داده بود. حالا که کلانتریها عرضه این کارها را ندارند، همین داش‌حسنها هستند که باید آستینها را بالا بزنند. خوشش آمده بود. اما فاطی... عجب لعبتی بود. اگه به جای داش حسن بودم، سر ضرب روی هوا می‌زدمش» (چهلتن ۱۳۸۰: ۲۵).

در اغلب این صحنه‌ها می‌توان همین تناقض و دوگانگی را دید؛ شخصیت داستان به پیروی از قهرمان فیلم، حامی و مدافع زنانِ مظلوم است؛ درعین حال به تصاحب آنان نیز چشم طمع دارد. همین قشر جاهل‌مآبِ لوطی‌مسلک، علاقهٔ فراوانی نیز به زنانِ خواننده دارد؛ علاقه به مهوش (خوانندهٔ کوچه‌بازاری آن دوره) یکی از نمونه‌های بارز است:

> شبهای جمعه، شبهای تابستان؛ یک عشق، یک دیدار. جادهٔ قدیم شمیران. یک سربالاییِ خاکی، کافهٔ بهشت تهران. سن بزرگ، نئونهای رنگی. چراغی دور می‌زد و رنگ‌به‌رنگ می‌شد. سبز، قرمز، طلایی، آبی و زنی که آن وسط می‌خواند و می‌رقصید؛ مهوش! زنی که شوهر داشت و یک‌جور بی‌پروایی. نه، وقاحت نبود. چیزی از صفای باطنیِ یک جاهل در اداها و اطوار یک زن. آبجی بود؟ ناموس بود؟ چه بود؟ یک لوطی! (چهلتن ۱۳۸۰: ٦۳).

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

این تضادها به مثابه روحِ سبکِ زندگیِ قشرهای مختلف در تهران در داستانهای این دوره نمود یافته است.

٤-٢-٥ تهران، تضاد و تناقض

تهران، شهری مرکّب از سنت و مدرنیته است؛ شهری شرقی با ظاهری به شدت آمیخته به مظاهر غربی. این تضاد و تناقض به حدی است که شخصیت‌های داستانها را نیز به فکر فرومی‌برد و سبب خلق فکرهای بکر برای راویان می‌شود. تضادهای فکری و سبک متناقضِ زندگیِ شهروندان تهرانی، سبب تولید معجونی از تناقضها می‌شود و روایتهایی سرشار از تضاد و تناقض (به‌مانند فیلم‌فارسیهای قدیمی) می‌سازد:

> در تهرون هر کس فیلم فارسیِ خودش را می‌ساخت و بچه‌های شهرستان با دستمزدی نازل سیاهی‌لشگر همهٔ این فیلمها بودند. بر سطح دریاچهٔ پنهان، حبابها یکی پس از دیگری می‌ترکید و گازهای مسموم چون چتری سیاه در آسمان شهر معلق می‌ماند (چهلتن ۱۳۸۰: ۹۷).

شخصیت‌های فیلم‌فارسیها سیاه و سفید هستند و از در کنار یکدیگر قرار گرفتنِ این شخصیتهاست که این نوع فیلمها ساخته می‌شود. تهران، «فضا»یی برای بازیگری شهروندان است.

٥-٢-٥ تهران و شهرهای اروپایی:

از دوره‌های قدیم، همیشه جهانگردان اروپایی که به ایران می‌آمده‌اند، شهرهای ایران – بویژه تهران– را با شهرهای اروپایی –خصوصاً پاریس– مقایسه کرده‌اند. آنان تصور می‌کرده‌اند که تهران باید از هر لحاظ شبیه به شهرهای اروپایی باشد و لذا با دیدن هر تفاوت، شگفت‌زده می‌شدند. گاهی این تفاوت به چشم آنان جذاب و زیبا و گاهی نیز زشت و پلشت می‌آمده است (نگ.ستاری ۱۳۸۵: ۳۳ – ۵۵)؛ از این رو، همواره تهران از نظر مدرنیسم بر اساسِ هنجارها و ملاکهای غربی ارزشگذاری شده است؛ زیرا مدرنیتهٔ تهران وارداتی است و باید بتواند به نسخهٔ اصلی نزدیک شود. چنین نگاهی به تهران، سبب شده است که کلانشهرِ تهران همیشه، کپی و رونوشتی از متن اصلی‌ای باشد که هیچ‌گاه نمی‌تواند به پای آن برسد؛ هرچند دربرخی ویژگیهای دیگر (اغلب ویژگیهای طبیعی و خدادادی) از آن برتر باشد:

> بهار تهران عالی است، شکوفه‌های به و سیب، گوجه‌های سبز، خدا بهار چه رنگی

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

داشت وقتی بچه بودیم، گاهی دلم تنگ می‌شود، بیشتر برای آفتاب، آفتاب اینجا نعمتی است، خوب قدرش را بدانید، ما سه هفته یک بار شاید از آفتاب رنگی ببینیم (علیزاده ۱۳۸۳: ۳۰۵).

چنانکه دیده می‌شود، اگر تهران بر شهرهای اروپایی ترجیح داده می‌شود به لحاظ طبیعت آن است و نه امکانات و مدنیتِ آن.

٦-٢-٥ تهران و سایر شهرستانها

درمقابل تهران، که برای رسیدن به قافلهٔ جهانی مدرنیته سخت در تلاش و تقلاست، شتاب زندگی در شهرستانها کمتر، و رواج و رونق سنّتها بیشتر است؛ به همین سبب است که عموماً شخصیت‌های شهرستانی در آغاز ورود به تهران، جلب و جذب مظاهر مدرن شهر می‌شوند و احساس لذت و شگفتی دارند؛ اما به مرور زمان و پس از اندکی سکونت در تهران و درگیرشدن با مشکلات معیشتی و اخلاقی، شگفتی و لذت، جای خود را به واهمه و اضطراب می‌دهد؛ از این پس، تهران در نظر آنان هیولای ترسناکی است که در صدد بلعیدنِ شهروندان خویش است.

چنین نگاهی در ***تهرَان، شهر بی‌آسمان*** بیش از همه دیده می‌شود. در این رمان «طراوت شهرستان با وقاحت پایتخت مقابل شده است» (ستاری ۱۳۸۵: ۸۲):

غیرت مردهای تهرون ته کشیده بود و زنها لاله‌زار و کوچه برلن را پر کرده بودند. کفش پاشنه‌بلند زنهای تهرون تق‌تق صدا می‌داد. خط کرست‌شان از زیر بلوز پیدا بود. بقچه‌بندیلشان مثل بار کجاوه به عرض پیاده‌رو می‌رفت و می‌آمد و تابستانها از چین دامنها و زیر بغلهاشان بویی به هوا می‌رفت که همه را دیوانه می‌کرد. شهرستانیها هاج و واج به این بازار مکاره نگاه می‌کردند. چاره‌ای نبود جز اینکه به میدان بیایند. بچه‌های شهرستان با غیرتشان، علمشان، عملشان، معرفتشان، ناموس‌پرستی‌شان؛ زنده باد بچه‌های شهرستان.

آنها همه‌جا بودند؛ بیشتر از همه در حاشیهٔ تهرون. تهرون قدّ یک دریا بزرگ بود. هزار تا خیابان آسفالته داشت، صد تا میدان گلکاری‌شده با فواره و مجسمه. شهرستانها فقط یک خیابان پهلوی داشت و یک میدان شش بهمن. نمی‌شد این همه خیابان و میدان را توی شهرستان ساخت اما می‌شد آنها را در تهرون خراب کرد (چهلتن ۱۳۸۰: ۹۳).

عبارت پایانیِ بخوبی پایانِ این تعامل را به تصویر می‌کشد: مهاجر شهرستانی سرانجام

به جنگ با تهران برمی‌خیزد؛ زیرا در نگاه ایدئولوژیک و سنتی او، تهران مظهر فساد و بی‌غیرتی و بی‌بندوباری، و اهالی شهرستان سمبل غیرت و سنّت هستند. شخصیت داستانِ چهلتن مدعی است قصد دارد برای اعادهٔ غیرت و حیثیت به تخریبِ لانهٔ فساد دست بزند؛ اما به‌نظر می‌رسد واقعیت چیز دیگری است و شخصیت شهرستانی به سبب ناتوانی در سازگاری با زندگی جدید، دچار تعارض روانی شده است. به تعبیر لینچ، مهاجران شهرستانی به درک درستی از «معنیِ» فضاهای شهری دست نمی‌یابند؛ هرچند معنای هر فضا به شکل و کیفیتِ آن فضا وابسته است؛ اما فرهنگ، منش، موقعیت، تجربه‌های پیشین و مقصدِ پسینِ مشاهده‌گر در معنادهی به مکان، نقش عمده‌ای دارد. به همین سبب است که معنایِ مکانی خاص برای مشاهده‌گرانِ مختلف متفاوت خواهد بود (نک.لینچ ۱۳۹۰: ۱٦۷).

گلی ترقی با نگاهی وارونه (نگاه تهرانیها به مهاجرانِ شهرستانی) به این توصیف می‌پردازد:

> ورود خانمها، مثل هجوم قبیله‌ای ناآشنا به سرزمینی امن، نظام یکنواخت خانهٔ ما را به هم می‌ریزد و مادر، نگران از حضور این دنیای دیگر با سرعت، دیواری نامرئی میان ما و آنها می‌کشد – ما که آشنا با غرب و علم و تجدد هستیم و آنها که عقب‌مانده و خرافاتی‌اند و از حاشیهٔ کویر می‌آیند» (ترقی ۱۳۸۲: ۳۱).

در این تصویر، شهرستانیها از «حاشیهٔ کویر» آمده‌اند؛ برخلاف راوی با مظاهر غرب (علم و تجدد) آشنا نیستند و به اعتقاداتی خرافی و «عقب مانده» پابندند. این توصیف، گویی ناخودآگاه به تعارض «شرق» و «غرب» اشاره کرده و تجدد غربی را در مقابل اعتقادات سنتی (به تعبیرِ راوی، باورهای عقب ماندهٔ خرافی) نشانده است.

به‌نظر می‌رسد نگاه بدبینانه و ناخرسند اهالی تهران و شهرستان به یکدیگر از هر دو سو در داستانهای این دوره به یک اندازه بازتاب یافته است.

٦. جمعبندی و نتیجه‌گیری

هیچ چیز در خلأ اتفاق نمی‌افتد. مکان، عنصری حذف‌ناشدنی از عناصر داستان است. در داستانهای سنتی، مکان، صرفاً ظرفی برای دربرگرفتن رویدادها بوده است؛ اما در رویکردهای جدیدتر و بویژه در داستانهای شهری، عنصری زنده و پویاست که در پیشرفت روابط علّی و معلولی و پیرنگ داستان، نقش دارد. داستانهای شهری، اگرچه

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

اساساً در شهر اتفاق می‌افتد، تمرکز و تأکیدشان نه بر مکانِ عینی، بلکه بر مناسبات زندگی و مراوداتی است که میان شهروندان وجود دارد و سَبک خاصی از زندگی را می‌سازد. مکان در این نگاه یا عینی و تحت استیلای سوژه است و یا فضایی است که سوژه‌ها را با تمامی آرمانها، احساسات، نیازها، تضادها و تقابلهایشان در بر می‌گیرد. در برجسته‌ترین رمانهای شهری فارسی دهه‌های هشتاد و نود (که رویدادهای آنها در تهران به‌وقوع پیوسته است)، تهران هم به مثابه «مکان» و هم به مثابه «فضا» حضوری پررنگ دارد. در این رمانها، تهرانِ عینی (تهران به مثابه مکان) با تمام مظاهر پیشرفت و مدرنیته‌اش، حرکتی روبه زوال، پر از ازدحام و اضطراب و آشفتگی دارد. شهروندانِ بومی‌اش سرگردان و دلزده، در خیابانها و پاساژها در کنار نمادهای فیزیکی، فرهنگی و سیاسی این شهر به زندگی تن سپرده‌اند و شهروندان مهاجر، آن را به چشم اژدهایی می‌بینند که درکارِ بلعیدن مسافران است؛ شهری که غیرت (نرینگی) از آن رخت بربسته و فساد در ارکانِ آن رخنه کرده است. بومیان نیز مهاجرانِ شهرستانی را دور از قافلهٔ تمدن، پاگیرِ خرافات و... می‌دانند. این تضاد و تقابل در مناسبات و مراوداتِ انسانی در کنار معماریِ ناهمگن، ساختمانهای بی‌فلسفه، پاساژهای شلوغ و درهم، پیوست گفتمانی شهروندان را بشدت تحت تأثیر قرارداده، آنان را از دست‌یافتن به آرامش بازمی‌دارد. از سوی دیگر تصاویر انتزاعی از تهران، سرشار از حسّ نوستالژیک نسبت به آنچه پیشتر وجود داشته و اکنون از میان رفته است، بر شهروندان(شخصیت‌های رمانها) استیلا می‌یابد و سبب می‌شود در نگاهی غیرواقع‌بینانه تمامی مظاهر زندگی سنتی در تهران قدیم، دلچسب و گوارا و تمامی مظاهر مدرنیته در تهران جدید، سیاه و وحشتزا تصویر گردد. در این رمانها، سبک زندگی شهری با خوراک، پوشاک، طبقات اجتماعی و مناسبات خاص انسانی، سیطرهٔ خود را بر شهروندان نشان می‌دهد. شهری سرشار از تناقضات حل ناشدنی، که از سویی برای رسیدن به جدیدترین مظاهر تمدن در تلاشی نفسگیر است و از سوی دیگر، همواره رؤیای زندگیِ سنتی قدیم را در سر دارد؛ آونگی معلق میان سنت و مدرنیته که نه چون پس‌زمینه‌ای صامت و تزیینی، که چون کابوسی فراگیر و سرنوشت‌ساز بر سر شهروندان و سوژه‌های داستانی سایه‌افکنده است.

پی‌نوشتها

۱. در فرهنگ تفصیلی داستان‌نویسی از رمانهای محلی (local colour novel)، رمان زمین

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

(novel of the soil) و رمان ناحیه‌ای (regional novel) نیز نام برده شده است که بر مبنای مکان رخدادن حوادث تقسیم‌بندی شده است (نک.میرصادقی و میرصادقی، ۱۳۷۷: ذیل مدخل رمان).

2. urban fiction

فهرست منابع

استوری، جان؛ (۱۳۸۵) **مطالعات فرهنگی دربارهٔ فرهنگ عامه**؛ ترجمهٔ حسین پاینده، تهران: آگه.

پیرزاد، زویا؛ (۱۳۸۲) **چراغها را من خاموش می‌کنم**؛ چ یازدهم، تهران: نشر مرکز.

--------؛ (۱۳۸۳) **عادت می‌کنیم**؛ تهران: نشر مرکز.

تاجیک، محمدرضا؛ (۱۳۹۳) «روش و بینش در مطالعات فرهنگی»؛ در کتاب **مجموعه نویسندگان: درآمدی بر روش‌شناسی مطالعات فرهنگی**، به اهتمام حسین میرزایی، تهران: پژوهشکدهٔ مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ص ۵ تا ۳۵.

ترقی، گلی؛ (۱۳۸۲) **دو دنیا**؛ چ دوم، تهران: نیلوفر.

جعفری (قنواتی)، محمد؛ (اسفند۱۳۸۱و فروردین۱۳۸۲) «در قلمرو ادبیات اقلیمی» **کتاب ماه ادبیات و فلسفه**؛ ش ٦٥ و ٦٦، ص ١٤٠ تا ١٤٥.

چهلتن، امیرحسن؛ (۱۳۸۰) **تهران شهر بی‌آسمان**؛ تهران: نگاه.

حبیبی، محسن؛ **قصهٔ شهر: تهران، نماد شهر نوپرداز ایرانی**؛ چ ۲، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

خالصی‌مقدم، نرگس؛ (۱۳۹۲) **شهر و تجربه مدرنیته فارسی**؛ تهران: نشر مرکز.

دادخواه، سینا؛ (۱۳۸۸) **یوسف‌آباد خیابان سی و سوم**؛ تهران: چشمه.

رضایی، رضا و ارسلان گلفام و فردوس آقاگل‌زاده؛ (بهار و تابستان ۱۳۹٦) «تحلیل نشانه معناشناختی مکان در داستان کوتاه بزرگ بانوی روح من»؛ **دوفصلنامهٔ روایت‌شناسی**، س۱، ش۱، ص ۸۵ تا ۱۰٤.

روانی‌پور، منیرو؛ (۱۳۷۸) **کولی کنار آتش**؛ تهران: نشر مرکز.

ستاری، جلال؛ (۱۳۸۵) **اسطورهٔ تهران**؛ تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی.

سناپور، حسین؛ (۱۳۷۸) إ؛ تهران: چشمه.

سنسون، گوران؛ (۱۳۹۰) «خود دیگری را می‌بیند: معنای دیگری در نشانه‌شناسی فرهنگی»؛ ترجمهٔ تینا امراللهی، در: **مجموعه مقالات نشانه‌شناسی فرهنگی**، تهران: علم.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]

[DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.2]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.7.2]
[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-21]

شعیری، حمیدرضا؛ (۱۳۹۱) «نوع‌شناسی مکان و نقش آن در تولید و تهدید معنا»؛ در: **مجموعه مقاله‌های هفتمین هم‌اندیشی نشانه‌شناسی: نشانه‌شناسیِ مکان**، به کوشش فرهاد ساسانی، تهران: سخن، ص ۱۱۷ تا ۱٤۲.

صادقی شهپر، رضا؛ (زمستان ۱۳۹۱) «حوزه‌های پنجگانهٔ اقلیمی نویسی در ادبیات داستانی معاصر ایران»؛ **پژوهشهای زبان و ادبیات فارسی**، ش ۲۷، ص ۹۹ تا ۱۲٤.

عباسی، علی؛ (۱۳۹۱) «تهران: گسست و پیوست معنا»؛ در: **مجموعه مقاله‌های هفتمین هم‌اندیشی نشانه‌شناسی: نشانه‌شناسیِ مکان**، به کوشش فرهاد ساسانی، تهران: سخن، ص ۱۱۷ تا ۱٤۲.

علیزاده، غزاله؛ (۱۳۸۳) **شبهای تهران**؛ چ سوم، تهران: توس.

فاضلی، نعمت‌الله؛ (۱۳۹۲) **فرهنگ و شهر: چرخش فرهنگی در گفتمان شهری**؛ چ دوم، تهران: تیسا.

فصیح، اسماعیل؛ (۱۳۷۷) **بازگشت به درخونگاه**؛ تهران: صفی‌علی‌شاه.

گرامشی، آنتونیو؛ (۱۳۷۷) «مسائل نقد ادبی»؛ ترجمهٔ محمدجعفر پوینده، در **کتاب درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات**، تهران: نقش جهان.

لینچ، کوین؛ **تئوری شکل شهر**؛ ترجمهٔ سیدحسین بحرینی، چ پنجم، تهران: دانشگاه تهران.

میرصادقی، جمال؛ (۱۳٦۷) **عناصر داستان**؛ چ دوم، تهران: انتشارات شفا.

میرصادقی، جمال و میمنت میرصادقی(ذوالقدر)؛ (۱۳۷۷) **واژه‌نامهٔ هنر داستان‌نویسی: فرهنگ تفصیلی اصطلاحهای ادبیات داستانی**؛ تهران: کتاب مهناز.

وفی، فریبا؛ (۱۳۸۱) **پرندهٔ من**؛ تهران: نشر مرکز.